

* प्रकरण चीथे *

* समारोप *

* प्रकरण चौथे *

* समारोप *

‘करमणूक’मध्ये ‘रफूट गोष्टी’ लिहून ‘हरिभाऊ आपटे’ यांनी मराठी कथेचा पाया घालण्याचे महान कार्य केले. तर मराठी कथेमध्ये ग्रामीण जीवनाविषयीच्या वाङ्मयीन जाणिवा प्रथम वि.स.सुखटणकर यांनी आणल्या. श्री.म.माटे यांनी आपल्या कथेमधून शोषितांच्या-पीडितांच्या जीवनातील वास्तव भेदकता गांडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे मराठी ग्रामीण कथेचे जनकत्व श्री.म.माटे यांच्याकडे जाते.

ग.ल.ठोकळ-दिघे यांचे वाङ्मय ग्रामीण प्रेरणांनी प्रेरित झाल्याचे दिसते, तर पेंडसे-दांडेकर यांच्या वाङ्मयाला विशिष्ट ग्रामप्रदेशाची भक्कम बैठक दिसते. १९६० नंतर मराठी कथा पूर्णांगाने बहरून गेली. आनंद यादव, रा.रं.बोराडे, सखा कलाल, चारूता सागर इत्यादी कथाकारांनी ग्रामीण कथा विकसित केली. शंकर पाटील, द.मा.मिरासदार, उध्दव शेळके, इत्यादी लेखकांनी मराठी ग्रामीण कथेचे क्षितीज विस्तारित केले. १९७२ च्या आसपास बदलत्या जीवनाच्या चित्रणातून कथेला एक आगळे स्वरूप लाभले. १९८० नंतरच्या साहित्यातून ग्रामीण भागातील परिवर्तनाचे चित्रण मांडले जाऊ लागले. शाळा महाविद्यालयातून शिक्षण घेऊ न बाहेर पडणाऱ्या तरुणांची अवस्था दयनीय बनली. ग्रामीण भागात सोसायट्या, बँका, यंत्रे आली. त्याच्या परिणामामुळे ग्रामीण जीवन कंगाल बनत गेले. त्यामुळे साहित्यिकांना हे आव्हान ठरले. यापैकी बरचसं आपल्या शब्दांत बांधण्याचा आजचा ग्रामीण साहित्यिक प्रयत्न करत आहे.

१९८६ ला ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहात आपल्या अनुभवातून ग्रामीण जाणीवा व्यक्त करण्याचा प्रयत्न उत्तम बंडू तुपे यांनी केला. ग्रामीण जीवनाशी लेखकांची नाळ जुळली असल्याने ते ग्रामीण कथावाङ्मयात यशस्वी ठरले. उत्तम तुपे एक कसदार कथालेखक असूनही

मराठी समीक्षेने त्यांची योग्य ती दखल घेतलेली दिसत नाही. म्हणूनच 'आंदण' व 'कोंबारा' या दोन कथासंग्रहांचा परामर्श या लघुप्रबंधिकेद्वारे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. चार प्रकरणात याचे वर्गीकरण केलेले आहे.

पहिल्या प्रकरणात 'उत्तम बंडू तुपे यांचे व्यक्तिगतत्व' याचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आढावा घेत असताना आपल्याला जाणवते, की समकालीन ग्रामीण साहित्यिकात आपल्या स्वानुभवाच्या जोरावर कथात्मक लेखन करणारे ते एक लेखक आहेत. व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यातून प्रकट झाल्याचे दिसते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य लेखकांच्या जीवनातील प्रसंगांचे दर्शन घडविते. त्यांच्या कथालेखनावर पूर्व लेखकांचा फारसा प्रभाव नसल्यामुळे त्यांचे कथालेखन स्वत्वाचा बाज घेऊन येणारे आगळवेगळे लेखन आहे. 'काट्यावरची पोट' या त्यांच्या आत्मकथनामुळे मराठी साहित्य क्षेत्रात त्यांचा विशेष लौकिक आहे. मराठी समीक्षकांनी आणि अभ्यासकांनीही त्यांच्या आत्मकथनाचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास केला आहे. परंतु आत्मकथनाबरोबरच एक सृजनशील कथालेखक म्हणून त्यांचे कथालेखन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

एखाद्या लेखकाच्या साहित्यकृतीचा अभ्यास करताना लेखकाच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा प्रथम विचार करणे गरजेचे वाटते. पहिल्या प्रकरणात त्या दृष्टिकोनातून विचार केला आहे.

'मराठी कथेतील उत्तम बंडू तुपे यांचे स्थान' या दुसऱ्या प्रकरणात मराठी ग्रामीण प्रवाहात उत्तम बंडू तुपे यांचे स्थान निर्धारण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'विज्ञापना' या दिवाळी अंकामधून त्यांनी कथा लेखनाला सुरुवात केली. या अंकातील 'हुंडा' ही पहिली कथा होय. लेखक जरी जन्माने दलित असले, तरी त्यांच्या कथांमधून आलेले अनुभवांचे क्षेत्र हे प्रामुख्याने ग्रामीण जाणिवांचे आहे. त्यांच्या समकालीन कथालेखकांत भास्कर चंदनशिव, वामन होवाळ यांचा समावेश

होतो. या लेखकद्वयांना त्यांची कथा काही वेळा समांतर जात असल्याचे जाणवते. अण्णाभाऊसाठे, व्यंकटेश माडगूळकर, र.वा.दिघे या श्रेष्ठ कलावंतांच्याकडून लेखकांनी प्रेरणा घेतल्याचे जाणवते. उत्तम बंदू तुपेंनी कथा, कादंबरी, आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारातून लेखन केले. इतर वाङ्मय प्रकारांपेक्षा कादंबरी लेखन करून मराठी साहित्यात उसा उमटविण्याचा प्रयत्न केला. कथांमधून ग्रामीण भागातील बदलत्या स्थित्यंतरांचा आढावा घेऊन हे बदल मांडण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे मराठी ग्रामीण कथेतील समकालीन लेखकांत स्थान मिळविण्याचा प्रयत्न केल्याचे जाणवते.

प्रबंधिकेतील 'तुपे यांच्या कथांची आशयसूत्रे, व्यक्तिचित्रण, प्रसंगचित्रण, भाषाशैली व लेखनशैलीची वैशिष्ट्ये हे तिसरे प्रकरण होय. 'शेतीतील नव्या जाणिवांची चित्रण कथा', 'भटक्या जमातीची चित्रण कथा', 'शोषित स्त्री चित्रण कथा', 'प्रेम चित्रण कथा' असे त्यांच्या कथांचे वर्गीकरण केले आहे.

शेतकरी आपली शेती पारंपरिक तंत्राने न करता शेतीतील प्रगत तंत्रांचा वापर करून करू लागले. हे जरी खरे असले तरी अधिक उत्पन्न निघावे, यासाठी नगदी पिके घेऊ लागल्याने घरातील धान्याचा साठा आपोआप कमी झाला. यातून धनधान्याची कमतरता भासू लागली. आपली पारंपरिक शेतीच किफायत आहे असे शेतकरी म्हणू लागला. शेतीतील नव्या जाणिवांचे चित्रण या कथांच्यामधून मांडले आहे. भटक्या जमातीचे चित्रण करत असताना हा स्तर कसा उपेक्षित आहे, त्यांच्या कष्टाप्रमाणे त्यांना मोबदला मिळत नाही हे आपल्याला 'वझ्याखालचं वझं', 'गुबूगुबू', 'कोरड्यास', 'सालिंग' यांसारख्या कथा अभ्यासत असताना जाणवते. अशा भटक्या जीवनाचे चित्रण करत असताना एखादा सूक्ष्म धागासुध्दा लेखकांच्या नजरेतून सुटला नसल्याचे जाणवते. 'शोषित स्त्री चित्रणामधून' स्त्रीकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा हीन दर्जाचा आहे याची जाणीव होते स्त्रियांच्या जीवनातील अनेक समस्या, हुंडा प्रश्न, वांझपणा तिचा होणारा छळ अशा प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला असल्याचे जाणवते. त्यांच्या कथेमधून

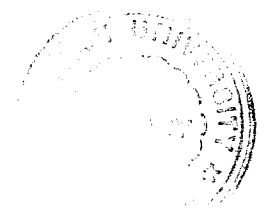
अवतारलेल्या स्त्री व्यक्तिरेखा जुन्या परंपरा, रूढी, समजुती यांना विरोध न करता तडजोड करून प्रसंगी कुटुंबातील व्यक्तींच्याकडून मार खात असल्याचे दिसतात. 'कल्पना', 'वणवा', 'वण', 'घडी', 'जाचणूक' या कथा अभ्यासत असताना याचा प्रत्यय आपल्याला येतो.

'प्रेम चित्रण करणाऱ्या कथांचा' अभ्यास करत असताना त्यांच्या प्रेमकथा जिवंत जोमदार आणि बावनकशी वाटतात. या कथांमधून प्रेमभावनेचे सारे रंग-गंध-रस आहेत पण ते मराठी कथेच्या पारंपरिक प्रेमकथेशी मिळते-जुळते नाहीत. या कथात 'तिचे' स्थान रतिसौख्या देणारी स्त्री म्हणून नाही तर आपल्या प्रियकराच्या जीवनात, वेदनात, विश्वात सहभागी होणारी स्त्री येते. त्या दृष्टिकोनातून 'एकतारी', 'गडयाची आढी', 'घडी', 'वण' इ. कथा अभ्यासण्यासारख्या आहेत.

'व्यक्तिचित्रणांचा' अभ्यास करत असताना 'बाबल्या' शेतकऱ्याचे चित्रण आंदण कथेमधून घेतले आहे. आपली शेती ओलिताखाली आणण्यासाठी आपल्या जिवाचे रान करणाऱ्या शेतकऱ्याचे व्यक्तिचित्रण येते.

'चिंबाड' कथेमधून स्वतःच्या घराचे सारवण करण्यात मग्न असणाऱ्या 'मंजाचे' चित्रण येते. 'रानबा' कथेमधून वडिलांच्या धनलोभीपणामुळे आपल्या पत्नीपासून दूर राहिलेल्या तरुणाचे चित्रण येते. 'फास'मधून पत्नीच्या वाईट वर्तनाविषयी शंका आली असतानाही दुर्लक्ष करणाऱ्या उमाजीचे चित्रण येते. 'चळवळीची वळवळ' मधून सरकारी योजनांचा, नियमांचा विकृत अर्थ काढण्याच्या बिलंदर नेत्याचे चित्रण येते. 'पारंब्या'मधून नवऱ्यांना टाकलेल्या पण आपलं आयुष्य पारंब्याच्या प्रतिकात्मक रूपातून पाहणाऱ्या शांताचे वर्णन येते.

'सवड' कथेमधील 'बाळूभट्ट' दलितापेक्षाही आपले जीवन बहिष्कृत झाल्याचे प्रकट करतो. 'पाड' कथेमधून आपल्या शेतीची काळजी घेत असताना बांधावरील आंब्यांच्या झाडांची जोपासना करणारा, आंब्याचा पाड उतरण्याच्या विवंचनेत असणारा शेतकरी येतो. 'घार' कथेतील नायिका सासूचे दागिने आपल्याला मिळावेत म्हणून धडपड करत असल्याचे जाणवते.

प्रसंग चित्रणांचा विचार करत असताना 'गुबूगुबू' कथेतील नंदीवाल्या जमातीतील 'राजगिरे' चंदन्या नंदीवाल्याने आपल्याला नाकारल्याने त्याचा सूड घेतल्याचा प्रसंग येतो. 'वझ्याखालचं वडां' कथेत 'भिका' जमिनदाराच्या शेतीवर राबणारा मजूर आपल्या मुलांच्या वाट्याला आपण भोगलेले जीवन येऊ नये म्हणून मुलांच्या शिक्षणाचा विचार करणारा मजूर येतो. 'कोरडयास' कथेगधून घरातील गुरांचे मरण खाण्याची घटना बाहेरच्या व्यक्तीला सांगितल्याने लेखकांना घर सोडावे लागते. हा लेखकाच्या जीवनातील प्रसंग येतो. 'पाल' गधून आणल्या रूने (अहिल्या)चा छळ मांडणारी तिचा पांढरी पाल म्हणून हेटाळणी करणारी सासू भेटते. 'जग' कथेगधून आपल्या मुलीला देवदारी बनवून तिच्या देहाची विक्री करणाऱ्या 'यलू'चे प्रसंगचित्रण येते. 'रेडंजत्रा' गधून देवीला रेड्याचा बळी दिली जाणारी अंधश्रध्दा येते.

उत्तम तुर्पेच्या 'भाषाशैलीचा' विचार करत असताना ती लेखकांची स्वतःची अशी भाषाशैली असल्याचे जाणवते. ती साधी-सरळ असून अलंकाराने बोजड झालेली नाही. ग्रामीण पात्रांच्या स्वभावाशी सुसंगत अशा संभाषणाने तिचा गोडवा वाढला आहे. शेवटी या प्रकरणात ग्रामीणवास्तव, समूहजीवन, अंधश्रध्दा, प्राणीसृष्टी, निसर्गवर्णन, स्त्रीजीवन ही त्यांच्या कथालेखनाची वैशिष्ट्ये पाहिली आहेत.

'आंदण' व 'कोंबारा' या दोन्ही कथासंग्रहांचा अभ्यास करत असताना जाणवत राहते, की कथांमधून गांडलेले अनुभव हे लेखकांच्या जीवनाभूतीशी मिळते-जुळते आहेत. लेखकांना जितके कलात्मकतेचे भान आहे तितकेच शेतकऱ्यांच्या नव्या जाणिवांचे, स्त्रियांच्या दुःखाचे, प्रेमासाठी जीवनाची आहुती देणाऱ्या स्त्री-पुरुष व भटक्या जमातीची उपेक्षेचे परिपूर्ण भान आहे. निवेदन तंत्र जरी प्रभावी नसले तरी त्यांच्या कथा वाचनीय आहेत.

आपल्या लेखनामध्ये ग्रामीण भागातील निर्माण झालेले स्तर व त्यातून व्यक्तीच्या वाट्याला आलेले दुःख केंद्रस्थानी ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. वाचकांना आपल्या कथेकडे खेचून

येण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या कथांचा अभ्यास करताना जाणवते. ग्रामीण परिसरातील स्त्री-पुरुष केंद्रस्थानी ठेवून वाचकाला आत्मशोध घ्यायला व आत्मपरीक्षण करायला लावणारे त्यांचे लेखन आहे.

बदलत्या नव्या जाणिवा आपल्या कथेतून मांडणारे एक प्रतिभावंत व सामर्थ्यशाली कथालेखक म्हणून उत्तम बंडू तुपे यांचा उल्लेख करावा लागतो.

उत्तम बंडू तुपे यांचे मन संवेदनशील व श्रद्धाशील, भाऊक आहे. त्यांना मुळातच ग्रामीण परिघाचा अनुभव असल्याने तसे प्रसंग अचूक टिपण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखनशैलीत आहे. निवेदन पध्दती जरी संथ वाटत असली, तरी कथा संथ वाटत नाहीत. असे असतानादेखील उत्तम बंडू तुपे यांच्या लेखनाची काही अपवाद वगळता दखल घेतल्याचे जाणवत नाही आणि म्हणूनच 'आंदण' व 'कोंबारा' या दोन कथासंग्रहांच्या अनुषंगाने त्यांच्या कथालेखन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास या प्रबंधिकेमध्ये केला आहे.

मराठी लघुकथा वाङ्मय प्रकारातील ग्रामीण कथालेखकांच्या कथांचे स्वरूप पाहत असताना उत्तम बंडू तुपे यांचे मराठी कथेतील योगदान किती महत्त्वाचे आहे हे एकूण प्रबंधिकेच्या अभ्यासातून लक्षात येते.

